

OSMAN DOPUNJEN DELLA BELLOM

1. U XVIII. je stoljeću Saro Crijević o Ivanu Gunduliću, između ostaloga, napisao:

Prae caeteris porro eius operibus summo opere ab eruditissimis laudatur poema epicum ab eo editum, quod Osmans inscribitur et auctori Illyricos inter poetas principatum tribuit, ut alter Virgilius passim audiat¹. Illud edidit anno MDCXXI. Libros XX continet, sed duo, nempe XIV et XV, desiderantur... (4, 232)

Otada se drži da je slavni Gundulićev spjev ostao nepotpun, tj. da mu nedostaju dva pjevanja, ali se praznina tražila na različitim mjestima: jedni su izgubljenima smatrali XIII. i XIV. pjevanje, drugi pak – pristajući uz Crijevića – XIV. i XV. Od ukupno četiri dopune tri su napisali prosječni pjesnici. Prvu je sastavio Pijerko Sorkočević, a ušla je u Martecchinijevo izdanje *Osmana* godine 1826. (13, 92); druga, što ju je sročio Marin Zlatarić, objavljena je tek potkraj XIX. stoljeća (13, 92–93); trećoj je autor nepoznat, a uvedena je u budimsko izdanje spjeva godine 1827. (13, 93). Prema Körbleru je »sadržaj sviju triju dopuna u glavnom isti« (13, 93). Napokon, idući vlastitom stazom, četvrtu dopunu stvorio je Ivan Mažuranić, koji se njome proćuo te je nakon nje u hrvatskoj književnosti zauzeo izvrsno mjesto, ponajviše kao pisac *Smrti Smail-age Čengića*. Mažuranićeva je dopuna prvi put objavljena u glasovitu izdanju *Osmana* što je reformiranom latinicom objavljeno u Zagrebu 1844. (6)

¹ Još je 1728. leksikograf Della Bella *Osmana* stavio na prvo mjesto nabrajajući Gundulićeva, Palmotićeve i Đurđevićeva djela, koja su »tutte le composizioni di ottima lingua« (5, L'autore a chi legge).

Izlazi, dakle, da poznati leksikograf Ardelio Della Bella nije bio među onima što su težili kompletirati *Osmana*. Stoga naslov ovog priloga tek nagovještuje mogućnost da je Della Bellin *Dizionario* bio Ivanu Mažuraniću važnim pomagalom pri dopunjivanju Gundulićeva spjeva. Da se ne bi stvarale nove legende o najuspješnijemu dopunjivaču *Osmana*, Della Bellin udio valja dokazati ili se odreći spomena o njemu.

Pritom treba znati da su preporoditelji neobično cijenili stare hrvatske leksikografe, koji se spominju na više mjesta u »Danici«. Naprotiv, čak ni autorima najzamašnijih naših starih rječnika (a to su: Ardelio Della Bella, Ivan Belostenec, Andrija Jambrešić i Joakim Stulli) ne bi u dva najtemeljitija pregleda o književnom radu za preporoda, u Barčevu (2) i Živančeviću (18), bilo ni traga da Antun Barac, govoreći o ilircima, nije zapisao: »Svi njihovi prethodnici, od Vitezovića i Jambrešića do Vrhovca i Brezovačkoga nastojali su u svojim vidicima prijeći granice Hrvatske...« (2, 43).

Della Bellin *Dizionario italiano, latino, illirico* (Venecija 1728; drugo izdanje: Dubrovnik 1785) upravo je u godini intenzivna sjećanja na Gundulića (naime: 1838. komemorirala se dvjestota godišnjica pjesnikove smrti) doživio u »Danici« posebnu afirmaciju. Nakon prigovora nekog čitatelja što se odskora ispušta završni suglasnik te se piše *milos, krēpos, sarčanos*, uredništvo »Danice« iskorištava prvorazredan argument: »piše tako i jedan u mnogom obziru najveće cene vrédni ilirski lexikograf A. Della Bella u obih izdanjih svoga rječnika, od léta 1728 i od léta 1785« (15, 60). Kao što je poznato, Della Bella je svoju hrvatsku rječničku građu obilno ispisivao iz pisanih vrela nastalih u Dubrovniku od kraja XV. do početka XVIII. stoljeća (a iskoristio je i neke čakavske pisce). Među primjerima iz književnih djela kojima se ilustriraju pojedine natuknice najčešći su oni uzeti iz Gundulićeva *Osmana*. Stoga bi nerazumno bilo unaprijed uzeti da je Ivan Mažuranić, pišući dopunu *Osmanu*, posve zanemario Della Bellin rječnik.

2. Za modernu recepciju *Osmana* ključna su bila tri događaja: već spomenuto izdanje toga spjeva godine 1844. (što su ga priredili Vjekoslav Babukić i braća Antun i Ivan Mažuranić); tri Akademijina izdanja ukupnih Gundulićevih djela: Pavićevo 1877. (7), Körblerovo 1919. (8), Körbler–Rešetarovo 1938. (9); kompjutorska konkordancija *Osmana* 1975, koju zahvaljujemo Željku Bujasu (3).

Sudeći o vrijednosti Mažuranićeve dopune (za koju ne može biti sumnje da je od svih postojećih najbolja), ilirci su bili suzdržani.

Istakavši kako je Ivan Mažuranić sastavio dva izgubljena pjevanja, kažu oni:

U koliko se je u njima nedoletnoj, tako rekuć, visini Gundulićevoj približio, u koliko li učinio, da lašnje pregorimo neprocijenjen gubitak, nije naše suditi, već posó razboritih štioah (6, XI).

Posve je drukčije postupio Tade Smičiklas kad je (prije gotovo stotinu godina) literaturu o predmetu obogatio ovom tvrdnjom o Ivanu Mažuraniću:

Suvremenici pripovijedaju, da je najprije ovaj posao obavio, da ne dodje ni jedna riječ u XIV. i XV. pjevanju, koje ne bi bilo u ostalih osamnaest pjevanja Osmanide (14, 118).

Ni tada ni mnogo kasnije (sve do Bujasove kompjutorske konkordancije) ta se tvrdnja nije mogla ni potkrijepiti dokazima ni opovrći. Stoga ju je Branko Vodnik (za prvoga svjetskog rata) uveo u srednju školu te su mnogi naraštaji gimnazijalaca pri prvome ozbiljnom susretu s Ivanom Gundulićem o najčuvenijem dopunjivaču njegova slavnog djela morali zapamtiti:

Proučio je u tančine jezik i dikciju Gundulićevu, tako te u svojoj nadopuni nije upotrijebio ni jedne riječi, koja ne bi dolazila u »Osmanu«... (16, 168)

Kompjutorska konkordancija abecedno svrstava sve pojavnice u *Osmanu*, a uza svaku od njih navodi brojčani podatak o pjevanju i o stihu u kojem se nalazi. Pregledavši sve lekseme koji dolaze samo u dopuni (tj. u XIV. i XV. pjevanju), nabrojao sam ih nešto manje od pet stotina: točno 474 (17, 55–56). Smičiklasova i Vodnikova teza ne može se, dakle, nakon toga održati.

Budući da se nisu sačuvale nikakve ozbiljne lingvističke pripreme Ivana Mažuranića za pisanje dopune, nametnulo se pitanje:

Kako je on doista radio?

3. U Vodnikovoj rečenici ključne su riječi: *jezik, dikcija, riječ*. Ako se tvrdi da je Mažuranić temeljito proučio Gundulićev jezik, pa je upotrebljavao samo njegove riječi, onda smo na razini onoga nelingvističkoga gledanja koje smatra da se jezično bogatstvo (ponekad nazvano obiljem, vatrometom i prštavošću) može izbrojati ukupnom količinom leksema. Srećom, Vodnik je u razmatranje uveo disperzan

termin *dikcija*. Ne znamo što bi ona doista morala značiti, ali je sigurno bar to da se ne odnosi na ukupan broj leksema.

Pošto smo uz pomoć konkordancije opovrgli Smičiklasi i Vodnika, može nam se s pravom prigovoriti da ništa nismo rekli o tomu odakle potječu Mažuranićevi leksički noviteti: iz jednog ili iz više izvora.

Ne može biti spora o tomu da narječnu osnovicu jeziku u Gundulićevim djelima čini štokavština. To pak znači da se u tom korpusu od ostalih narječja kajkavsko ne zrcali nikako, a čakavsko tek po onim jezičnim podacima što ih je Gundulić prihvatio iz pjesničke tradicije (utemeljene Džorom Držićem i Šiškom Menčetićem). Među takvima nije početna suglasnička skupina *čr-* (koja se u štokavskom narječju promijenila u *cr-*). Stoga u Gunduliću nalazimo obilje potvrda za pridjev *crn* i njegove izvedenice (3, 60–62) i ni jednu za lik *črn* (3, 71). Oslanjajući se na neštokavske izvore, Ivan Mažuranić u dopunu je unio lik *čarknja* (»Tamniem' čarknjam', mårkliem' brojí / Posijano sve se gleda«, 6, 214). Bio je dosljedan i s likom *čarta* (»Tiem pazeći, car gdie tàrtá / Neodluke priekie u tmíni, / I zviedzarska kobna čarta / Da ga u sebi prèdat čini«, 6, 220; »Čarte ravne, krive i bieli / Listi od knjige nanizani«, 6, 213). Prema konkordanciji izlazi da je Mažuranić u dopunu unio dubletu *crtá* (3, 62) || *črtá* (3, 71). Ali je to nastalo tako što je Rešetar jedan Mažuranićev zapis prenio točno (*črtá*, 9, 663, st. 351), drugi pak pogrešno (*crtá*, 9, 659, st. 93).

Svojem imenjaku Gunduliću Ivan je Mažuranić jezično stajao bliže nego što mi stojimo. Zbog novoštokavske bi nas deklinacije imenica — u kojoj lik *ženama* znači u množini dativ, lokativ i instrumental — pisac *Osmana* (kad bi doista mogao) osjećao nekako folklorno patetičnim², a manje bi mu se izvještačenim činio pisac dopune i Smail-agine smrti: koji se divi *ženam*, govori o *ženah* i časka sa *ženami* te time slijedi starije morfološko stanje i normu Babukićeve gramatike.

Ali se ni Mažuranić s dubrovačkim patricijem, ipak, nije u svemu suglasio. Vinodolskom je ilircu smetalo ono Gundulićevo genitivno *-a* (iako je taj nastavak odobrio čak učeni leksikograf iz Foggie, ali ga nije prihvatio prvi preporodni gramatičar Babukić; 1, 43–44, 46–48). Uvjereni kako pronađoše najstarije morfološko deklinacijsko stanje svih slavenskih jezika (naime: nastavak *-ah* [ponekad: *-ih*] u genitivu množine imenica), ilirci su *Osmana* već godine 1836. čitali na ovaj način:

2 A to jer je sam u *Osmanu* zapisao: »s crncom ki je *ženam* tvime / straža i od hadum svijeh glava« (9, 511, st. 347–348) i »krv divjačna uzdivjači / plemstva u *ženah* tko ne pazi« (9, 401, st. 319–320).

»Dobri ovako starac traje / Najpokonjih *danáh* dio, / Ki dvanaest *sinováh* je / Čestit otac něгда bio« (10, 133). Ni osam godina poslije toga (u rečenome *Osmanu*, prvi put »organičkim [glasoshodnim] pravopisom«) nisu ilirci bitno odustali od svoje prvobitne lekcije: »Dobri ovako starac traje / Najpokonjih *danah* dio, / Ki od dvanaes *sinova'* je³ / Čestit otac nieгда bio« (6, 97). Ivan Gundulić nije ni slutiti mogao da će dvjesta godina poslije smrti postati »ahavcem« — kao što su ilirce podrugljivo zvali protivnici (o tome usp. 11). Dakako, pritom ne računamo na sitnice. Oko njih su se pak lomila načela ne samo grafijsko–pravopisna (»něгда« — »nieгда«), fonetska (»dvanaest« — »dvanaes«) i tekstološka (hoćemo li čitati akribično »od dvanaes« ili ležerno: bez prijedloga »od«) nego i ona koja nas navode u najteže dvojbe o tomu jesmo li ili nismo sposobni točno prenijeti poruke drevnih nam preda.

Mažuranić mladi (zajedno sa starijim bratom Antunom i sa zajedničkim prijateljem Babukićem) tome je cilju iskreno težio: koliko je god znao. A znanje je (uoči sredine prošloga stoljeća) također bilo krhko; pogotovu o tančinama višestoljetnoga nam fonološkog razvoja. Najslavniji među *Osmanovim* dopunjivačima nije ni slutiti mogao da se za dubrovačke renesanse i baroka nije govorilo *braća* (nego: *bratja*) ni *gvožđe* (nego: *gvozdje*); to će izrijeком kazati tek novija historijska fonetika (npr.: 12, 117). Reformiranom latinicom Gundulićev je *Osman* prvi put izdan samo godinu poslije pionirskoga koraka čakavske dijalektologije: kada je Antun Mažuranić u znanost unio dva vinodolska obraza: drevni (glagoljaški pravnički) i sebi suvremeni (čakavski govorni). A to je vrijeme kad su o tronarječnoj hrvatskoj pisanoj i govornoj, dijakronoj i sinkronoj riječi postojala tek nedovoljno suvisla nagađanja.

Ako priređivači *Osmana* 1844. nisu dovoljno na umu imali Della Bellin grafijski sustav (u kojem grafemi 3, d, j znače po jedan fonem), mogli su previdjeti da u *Dizionariju* zapis Gvòzdje (5, 311, s. v. Ferro) pokazuje kako za mlađe jotovanje nije znao još ni poznati leksikograf godine 1728. Naprotiv, kad ilirci Gundulića transkribiraju »*Gvoždje* miri, *gvoždje* podi« (6, 34) i kad Mažuranić u dopuni piše »S gàrla mu se *gvoždje* sunù« (6, 231) — onda smo sigurni da su velikog uzora nehotice iznevjerili u važnoj glasovnoj osobini. Treba dodati da (zbog

3 Tek se domišljati možemo zašto je ovaj put (za razliku od godine 1836) ispušteno završno *h*: *sinova'*; ali mjesto njega zapisani apostrof pokazuje da su genitiv množine s nastavkom -a ilirci smatrali stilski obilježenim, pa mu se u normi nije našlo mjesta (usp. I, 45).

nepostojanja jednografemskog rješenja za fonem *đ*) ilirci slovnom skupinom *ždj* označuju provedeno jotovanje. S tim u vezi konkordancija pokazuje pseudodubletu: *gvozdje* u Gundulićevim pjevanjima || *gvožđe* u Mažuranićevoj dopuni (v. 3, 159). Ali je tako stoga što knjiga iz godine 1844. nije poslužila kao temelj novijim kritičkim čitanjima cijelog *Osmana*, već samo njegove dopune.

Dakako, Della Bella je – unatoč svojoj nereformiranoj latinici – pretežno uspijevao zabilježiti fonetsko-fonološke potankosti u književnom jeziku od kraja XV. do početka XVIII. stoljeća. Ipak, bar je u nečemu odstupio: zanemarujući složeni suglasnik (bezvučnome *o* zvučni parnjak koji bismo mogli označiti digramom *dz*). Taj se pak suglasnik u Dubrovčana Gundulićeva vremena čuo bar u riječima *jedzero*, *dzora*, a obje postoje u *Osmanu*, ali u likovima *jezero*, *zora* (3, 256, 929–930). Pišući ih, Della Bella primjenjuje svoje uobičajeno slovo za fonem *z* (tj.: slovo *z*): *Jèzero* (5, 422, s. v. *Lego*), *zòra* (5, 57, s. v. *Alba*). Ali bi bilo pretjerano tvrditi da u *Osmanu* 1844. i u njegovoj dopuni autoru *Dizionarija* treba zahvaliti zapise poput ovih: »Zvieve oči, lice *zora*« (6, 94), »Ni rumena *zora* osvane« (6, 230).

4. Ništa posebno ne možemo zaključiti po tomu što Mažuranić ne unosi u dopunu mnoge lekseme koji postoje u Gundulićevim pjevanjima, takvi su npr. *rusag* (3, 604) i *začinka* (3, 909). Naprotiv, prema izrijeku Babukićeve gramatike, ekavski i ikavski izgovor opravdani su u govoru i mogu biti dopuštenim metricizmima pisanog jezika, ali »dobro je barem u čitanju priučavati se ilirski *ě* razložno kao *je* izgovarati« (1, 38). Stoga se Mažuranić ustrajno odupire prastaroj riječi *vik* 'nikad', iako je obilno potvrđena u Gundulićevim pjevanjima (3, 878–879), a donosi je i Della Bella (5, 452, s. v. *Mai*, non *mai*). Na mjestu Gundulićeve fonetske dublete *lipos* (3, 325) || *ljepos* (3, 328) Mažuranić poznaje samo ijekavski lik: »S njih je *liepos* svaka od svieta« (6, 211)⁴. I Della Bella je mimoišao ikavizam *lipos* (usp. 5, 135, s. v. *Bellezza*).

Ne mogu nas ravnodušnim ostaviti oni leksemi kojih nema u Gundulićevim pjevanjima *Osmana*, a nalaze se u Mažuranićevoj dopuni i u Della Bellinu *Dizionariju*. Već u prvoj kitici XIV. pjevanja (tj. na samome početku dopune) Mažuranić piše:

⁴ Dobro je napomenuti da se u cijelom *Osmanu* 1844. za oba refleksa *jata* (dugi i kratki) primjenjuje grafija *ie*, preuzeta iz Gundulićevih za života mu tiskanih djela (npr. iz *Pjesni pokornih kralja Davida* 1621. ili iz *Suza sina razmetnoga* 1622), a mimoilazi se Della Bellina grafija *je*.

Nebesa su knjige od vieka, / Gdie svojim pàrstom Višnji piše,
/ Neka vidi, tko ga *nieka*⁵, / Čijim duhom stvor saj diše (6,
210).

U prvobitnom *Osmanu* glagol *nijekati* ne postoji (3, 426), ali Della Bella nudi ovaj sinonimski niz: »Tàjati, zatàjati, zataivati, Njèkati« (5, 508, s. v. Negare). I kad piše »Zublja i otrov desno' u ruci« (6, 223), Ivan Mažuranić nije se mogao napojiti Gundulićem (koji nema riječi *zublja*, 3, 931), a Della Bella piše: »žùbglja, Xàzd« (5, 299, s. v. Face). Tako je i s prilogima *dvaš*, *triš*, kojih prvobitni *Osman* nema (3, 128, 800), pa ih je Mažuranić u dopunu (usp. ista mjesta) mogao unijeti prema Della Belli (5, 777, s. v. Volta).

5. U Mažuranićevoj se dopuni ispušta ikavizam *lipos* i uvode Gundulićevu *Osmanu* nepoznate riječi: *nijekati*, *zublja*, *dvaš*, *triš*. Jedno i drugo u skladu je s Della Bellinim rječnikom. Kako je taj već u ranoj preporodnoj fazi postao glasovit, sva je prilika da se njime, dopunjujući Gundulićev spjev, Ivan Mažuranić obilno služio. Bilo mu je to lako: u *Dizionarioju* natuknička je strana talijanska, a zna se da Ivan Mažuranić već u Rijeci (tj. prije godine 1836) »naučio je latinski, talijanski i madžarski« (2, 212). To pak znači da jezik Ivana Gundulića (i ostalih hrvatskih pisaca iz Dubrovnika) nije Mažuranić poznavao samo po sjećanju nego je iskoristio stara jezikoslovna, osobito leksikografska djela. *Dizionario* mu se bez sumnje nalazio na radnom stolu, pa u tome smislu možemo spominjati *Osmana* dopunjena Della Bellom.

Josip Vončina

LITERATURA

1. Vjekoslav Babukić: *Osnova slovnice slavjanske narèčja ilirskoga. Danica ilirska*, tečaj II, br. 10–15, Zagreb, 5. ožujka — 9. travna 1836; str. 37–60.
2. Antun Barac: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, knjiga I; Književnost ilirizma, JAZU, Zagreb, 1954.
3. Prof. dr. Željko Bujas: *Ivan Gundulić, »Osman«, kompjutorska konkordancija*, I–II, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1975.
4. Seraphinus Maria Cerva: *Bibliotheca ragusina in qua ragusini scriptores eorumque gesta et scripta revensentur*; editionem principem curavit et

⁵ Prema rječniku što je dodan *Osmanu* 1844: »Niekati, kam, v. a. imp. verneinen, läugnen, negare« (6, 47).

prooemium conscripsit Stephanus Krasić; tomus alter et tertius; Hrvatski latinisti, knjiga 8 b. JAZU., Zagreb, 1977.

5. Ardelio Della Bella: *Dizionario italiano, latino, illirico*. Venecija, 1728.

6. *Diela Ivana Gundulića*, knjiga parva, *Osman*, Ivana Gundulića Osman u dvadeset pievanjah, sa slikom pjesnika i riečnikom. U Zagrebu, tiskom kr. povl. h. s. d. tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, 1844.

7. *Djela Ivana Frana Gundulića*, Stari pisci hrvatski, knj. IX. JAZU. U Zagrebu, 1877.

8. *Djela Ćiva Frana Gundulića*, drugo izdanje (sa dvije slike). Za štampu priredio Đuro Körbler, Stari pisci hrvatski, knj. IX (drugo izdanje). JAZU. U Zagrebu, 1919.

9. *Djela Ćiva Frana Gundulića*, treće izdanje. Za štampu priredio Đuro Körbler, a pregledao Milan Rešetar. O pjesnikovoj trista i pedesetoj godišnici rođenja i tristotoj godišnici smrti. Stari pisci hrvatski, kn. IX, treće izdanje. JAZU. Zagreb, 1938.

10. Ivan Gundulić: *Sunčanica kći Ljubdragova*. Danica ilirska, tečaj II, br. 34–37. Zagreb, 20. kolovoza — 10. rujna 1836: str. 133–134, 137–139, 141–143, 145–146.

11. Ljudevit Jonke: *Borbe oko književnog oblika imeničkoga genitiva množine u 19. stoljeću*. U knjizi: *Književni jezik u teoriji i praksi*, drugo, prošireno izdanje, Znanje. Zagreb, 1965; str. 59–80.

12. Prof. Dr. Blaž Jurišić: *Nacrt hrvatske slovnice*. I. Glasovi i oblici u poviestnom razvoju. Zagreb, 1944.

13. Đ(uro) K(örbler): *Ćivo Frana Gundulića*. U knjizi pod br. 9; str. 1–103.

14. Tade Smičiklas: *Ivan Mažuranić, predsjednik 'Matice ilirske' od god. 1858. do god. 1872*. U knjizi: *Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892, Spomen-knjiga*; napisali Tade Smičiklas i Franjo Marković; izdanje Matice hrvatske; Zagreb, 1892; str. 96–137.

15. Učr.: *Odgovor*. Danica ilirska, tečaj IV, br. 15. Zagreb, 14. travnja 1838; str. 60.

16. Dr. Branko Drechsler (= Vodnik): *Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola*, knj. II. Pregled književnosti do kraja XVIII. vijeka u primjerima. Zagreb, 1916.

17. Josip Vončina: *Ilirizam i Gundulićev O s m a n*. *Umjetnost riječi*, god. XXIX, br. 1, Zagreb, siječanj–ožujak 1985, str. 49–76; br. 2, travanj–lipanj 1985, str. 159–184.

18. Milorad Živančević: *Ilirizam*. U knjizi: Milorad Živančević — Ivo Frangeš, *Ilirizam — realizam; Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga*, knj. 4; Liber — Mladost; Zagreb, 1975; str. 7–217.